

Náboženství a kultura védské doby

- D11 -

Grigorij Maximovič Bongard-Levin

Výběr z knihy Antonovová—Bongard-Levin—Kotovskij: *Dějiny Indie – Stručný přehled*, Mysl, Moskva, 1973; Svoboda, Praha, 1980. Starověk je prací Bongard-Levina.

Z ruštiny přeložil Petr Vavroušek.

Redakčně upraveno, 2018. Obrázky nejsou součástí knižní publikace.

Védské náboženství, mytologie a kult

Náboženské představy védských kmenů vznikaly velmi dlouhou dobu a jednotlivé etapy tohoto procesu se odrazily v různých védských dílech. Podmínečně ovšem můžeme védské náboženství chápat jako určitý systém náboženských a zčásti filozoficko-náboženských představ a jim odpovídajících kultovních obřadů. Jsou to částečně představy velmi archaické, odrážející prvobytně pospolné vztahy nebo představy vztahující se k staré, ještě indoevropské a indoíránské kulturní vrstvě. část těchto představ je již výsledkem vývoje samotné védské společnosti na území Indie v době vzniku států.

Védské náboženství je nejstarším náboženským systémem Indie, který měl podstatný vliv na pozdější náboženské směry a filozofická učení, přestože (na rozdíl od buddhismu) nikdy nepřekročil hranice indického subkontinentu.

Védský náboženský systém je charakterizován polyteismem (uctívání velkého množství bohů a božstev) a antropomorfismem. Indové ve védské době přisuzovali přírodním jevům a také bohům, které uctívali, vlastnosti lidí s jejich přednostmi i nedostatky. Vedle antropomorfních bohů se setkáváme ve *Rg-védě* i s teomorfismem, tj. božstvo vystupuje v podobě boha-zvířete a zachovává si při tom základní spojení s přírodními jevy (bůh Indra vystupuje někdy v podobě býka, bůh Agni v podobě koně). Indové se obraceli k bohům ve svých hymnech, které byly svým způsobem zaklínacími texty, a přinášeli bohům oběti. V hymnech prosili bohy, aby jim darovali krávy, vítězství v boji, dobrou úrodu nebo je zbavili neštěstí a pohromy. Ve *Rg-védě* můžeme nalézt určitou snahu bohy klasifikovat. V souladu s celkovými představami védských Indů o rozdělení světa na tři části (na nebe, zemi a na *antarikša* – prostor mezi nebem a zemí) odpoví-

daly každé z těchto sfér příslušní bohové. K bohům nebe patřil bůh Slunce Súrja, bohyně ranních červánků Ušas i bůh Varuna, „udržující světový řád“. Nejuctívanějšími bohy země byl bůh ohně Agni a bůh opojného nápoje Sóma. Za bohy *antarikše* považovali Indové boha bouřky Rudru, boha větru Váju a mocného boha Indru. Předpokládáme, že tyto představy védských kmenů souvisely se starší mytologickou koncepcí rozdělení světa na tři části, kterou známe u mnohých jiných indoevropských národů.

Kromě velmi starých bohů, které můžeme přirovnat k indoevropským a indoíránským mytologickým představám, jsou ve védském panteonu „vlastní indiští“ bohové, jejichž kult vznikl až v době, kdy Árvjové osídlovali Indii. Někteří indiští bohové jsou například v přímé analogii k řeckým bohům – bůh nebes Djaus odpovídá řeckému Diovi (římský Jupiter), bůh Slunce Súrja řeckému Héliovi, bůh Varuna Uranovi, Ušas odpovídá bohyni Eos apod.

Jedním z nejpopulárnějších bohů byl Indra, s nímž jsou spojovány důležité přírodní jevy. Indrovi je věnováno 250 hymnů *Rg-védy* (téměř jedna čtvrtina všech hymnů této sbírky). Indra je popisován jako titánská bytost, bůh bouřky, lehce zabíjející bleskem tisíce nepřátel. Tento smělý bojovník zvítězil nad obrem Vrtrou, který přehradil vodní toky. Indra plní různé funkce a figuruje v různých mytologických námětech, což odráží celkovou antropomorfnost jeho podoby.

Staří Indové věřili, že bůh Varuna vládne celé nebeské klenbě a objíždí ji na voze. Je ochráncem světového řádu (*rta*), proto určuje pohyb hvězd i činy lidí. Podpírá zemi, nebesa a vzdušný prostor, řídí změny ročních období. Varuna napravuje hříšníky, odpouští nevinným a kajícím se. Dokonce určuje morální normy bohům. U boha Varuny lze vidět etické aspekty, které se zvláště vyvinuly v pozdějších nábožensko-filozofických systémech starověké Indie.

Zajímavý a svérázný byl bůh bouřky a vichřice Rudra, kterému na rozdíl od ostatních bohů přisoudili záporné vlastnosti. Ve *rgvédských* rituálech zaujímá druhořadé místo. Rudra může dostat pouze to, co si z přinesených obětí nevezmou ostatní bohové. Někteří vědci předpokládají, že obraz Rudry převzali Árvjové od místních kmenů, čímž je také možné vysvětlit specifiku jeho postavení ve védském panteonu. Později se nebeský Rudra stává Šivou – jedním z nejpopulárnějších indických bohů.

Védské kmeny znaly také boha Višnu. Ve *Rg-védě* je mu věnováno pouze šest hymnů, ve kterých se vypráví, jak Višnu překročil třemi kroky celý svět. Tato legenda se velmi rozvinula v hinduismu, kde se stal Višnu jedním z hlavních bohů.

Důležité místo ve védském panteonu zaujímali Agni a Sóma. Agni tvořil základ kultu, pouze s jeho pomocí mohli lidé posílat bohům své dary. Na obětní oheň bylo pohlíženo jako na pramen nesmrtelnosti bohů. V hymnech se zdůrazňuje, že díky Agnimu dosáhli bohové nesmrtelnosti; Agni jako by tím spojoval bohy s lidmi. Ne nadarmo nazývali Agniho hlasatelem, poslem. Jeho kult patrně náležel

Védský ohňový obřad (agničanaja).
Z filmu Altar of Fire (Frits Staal), Kérala, 1976.

k velmi staré představě o ohni jako o základu štěstí domácího krbu. Ne náhodou jej ve *Rg-védě* nazývali ochráncem domu.

K Sómovi, bohovi posvátného opojného nápoje, se obrací sto dvacet hymnů *Rg-védě*. Boha Sómu stejně jako Agniho považovali za základ nesmrtnosti bohů. Bohové se snažili tento nápoj nesmrtnosti vypít. Pili ho také lidé a domnívali se, že se tak spojují s bohy v jeden celek.

Védští Indové kromě dobrotivých bohů věřili také na existenci zlých duchů a démonů – *rákšasů* a také *asurů*, nepřátel bohů.

V pozdní védské době vznikla skupina „abstraktních“ božstev. Dostala se do ní božstva, jejichž funkce byly neurčité a která se nespojovala s dělením světa na tři části – bohyně řeči Váč, bohyně víry Šraddhá apod. Vznik této skupiny byl výsledkem dalšího vývoje ideje panteismu, která byla potvrzena v osobité formě již ve *Rg-védě*. Největšího významu dosáhla v pozdní védské a epické mytologii. Model rozdělení světa na tři části nebyl jediným v celkovém mytologickém systému *Rg-védě*, ale umožňuje nám, i když velmi podmíněčně, stanovit určitou klasifikaci védské mytologie.

Charakteristickým rysem védského panteonu bylo to, že chyběla ostrá hranice mezi charakterem jednotlivých bohů a mezi rozdělením jejich funkcí.

Zbožštění přírodních sil se projevovalo ve védských hymnech hlavně v antropomorfismu, což vedlo k určitému synkretismu v popisu bohů. S jedním přírodním jevem byli spojováni různí bohové. Není zde uzavřená hierarchie bohů, ale také něco obecného, co je připisováno všem bohům. V určitém okamžiku se Indové obraceli k bohovi jako k jediné bytosti, připisovali mu však jednání a sílu, které v jiných situacích prisuzovali jiným bohům. Toto uctívání nikoli „nejvyššího jediného boha“, ale jednoho boha v každém konkrétním okamžiku dostalo název genoteismus (poprvé tento termín použil známý indolog F. Max Müller). V tom se projevila tendence k svéráznému monoteismu, která se nejvíce rozvinula v upanišadové doktríně.

V pozdní védské době je na přední místo stále více vyzdvihován „Vládce světa“ Pradžápati, ovšem ani jemu nebyl přisouzen význam jediného a hlavního boha. Později byl kult Pradžápatiho vystřídán kultem boha Brahmy. Je možné, že určitý synkretismus v popisu bohů souvisí se spojením mytologických představ různých védských kmenů.

S vývojem védského náboženství se mění i význam védských bohů, jejich místo v celkovém systému mytologie a kultu. Staří bohové jsou téměř zapomínáni, někteří „starší“ bohové, jako např. Varuna, ztrácejí svoji prioritu a na jejich místo se dostávají jiní bohové, kteří dříve nehráli zvláštní roli (např. bůh Višnu).

Během procesu usídlování Áryů se do védského náboženství dostávaly některé představy místních kmenů. Odrazilo se to např. v magických rituálech a zaklínáních *Atharva-védě*.

V pozdní védské literatuře můžeme již pozorovat i určitou tendenci k vydělení tří hlavních bohů – Brahmy, Šivy a Višnu –, která se později vyvinula v „jedinou triádu“.

Indové ve védské době také uctívali různé duchy, božský charakter přisuzovali rostlinám, horám a řekám.

Uctívání bohů bylo neodlučně provázeno obětním kultem. Hymny, které se obracejí k bohům, tvořily neoddělitelnou součást kultu, i když mnohé z nich neměly rituální a kultovní charakter.

Rituální aspekt byl zvláště markantní v poměru k Agnimu a Sómovi. Postupně se komplex obětí stával složitějším, což vedlo k vydělení několika skupin kněží, kteří vykonávali různé kultovní činnosti a rituály.

Ind musel kromě zvláštních velkých obřadů vykonávat v každodenním životě různé úkony, které tvořily součást jeho dharmy – normy života a jednání. Rituální obřady se vykonávaly při narození dětí, při úmrtí příbuzných a při svatbě. Velkou roli hrál kult předků. Zvláštní význam obětem přikládaly pozdní védské texty – *bráhmany*. Védský bůh Pradžápati se stal bohem oběti. Hlavní zásluhou člověka, měřítkem jeho ctnosti se stalo přinášení obětí, které se považovalo za základ života, jako by díky jemu existovali bozi a lidé. Přinášení obětí a zaklínání poskytovalo nesmrtelnost nejen bohům, ale i lidem; bohové prodlužovali lidský rod, přinášeli potomky a štěstí.

Upevnit tuto myšlenku se snažili kněží-bráhmani, kteří prý při rituálních obřadech splývali s bohy a byli jedině kompetentními správně mezi ně rozdělit oběť.

Podle faktů, které známe z *Rg-vedy*, probíhal obřad přinášení oběti následujícím způsobem. Na zvláštní vyvýšené místo se položila obětní tráva, jako by se připravovalo místo pro bohy. Přitom se zapálil obětní oheň a do něj se lila šťáva sómové rostliny či mléko, házelo se zrní nebo bylo obětováno zvíře. Zpočátku neměly védské kmeny chrámy. Později však možná pod vlivem místních náboženských představ vznikly zvláštní stavby pro uctívání bohů.

Badatelé se neshodují v tom, jestli existovala ve védské době vyobrazení bohů. Podle některých částí védských textů však můžeme soudit, že již v této době existovala antropomorfní zobrazení bohů.

Védská literatura

Védy jsou nejstaršími památkami Indie, védská literatura je však rozsáhlá a zahrnuje texty různých historických období. Podle staré tradice se obvykle rozlišuje několik skupin textů. Jsou to především sbírky hymnů (*samhity*) – *Rg-véda* (sbírka hymnů), *Sáma-véda* (sbírka zpěvů), *Jadžur-véda* (sbírka obětních formulí) a *Atharva-véda* (sbírka magických zaklínání a formulí). Poté časově následují bráhmany – rituální výklady *samhit*, texty pro poustevníky *áranjaky* (lesní knihy) a nábožensko-filozofické traktáty – *upanišady*.

Nejstarším dílem je *Rg-véda*, která byla zredigována na konci druhého a na začátku prvního tisíciletí před n. l. Tato sbírka se skládá z 1028 hymnů různého obsahu, zahrnuje také kosmogonické a svatební hymny. V pozdější době byl sestaven *Atharva-véda*, která patrně vznikla již mezi védskými kmeny východní Indie (i když se v této sbírce dochovaly také velmi staré texty). V mnoha hymnech *Atharva-védy* se odrazily představy místních kmenů.

Védský obřad, přípravy.
Z filmu *Altar of Fire* (Frits Staal), Kérala, 1976.

Samhity jsou především soubory textů různého charakteru, ale na tyto staré sbírky můžeme pohlížet také jako na literární díla, která odrazila dlouhou tradici ústní lidové tvorby. Za autory *samhit* byli považováni svatí mudrcové – *ršiové*. Texty se učili nazpaměť a zpívali je staří bardové – vypravěči. Významné je, že již nejstarší *rgvédské* hymny byly skládány s ohledem na dodržení stanovených metrických pravidel, která se používala i v pozdější poezii. Na základě jednoho z védských metrických rozměrů

(*anuštubhu*) vznikla později *šlóka*, hlavní metrická forma staroindických děl.

Mnohé hymny popisují natolik obrazně a poeticky např. přírodu a lidské prožitky, že na ně můžeme právem pohlížet jako na předobraz poezie. Se zvláštní inspirací byly skládány hymny na bohyni ranních červánků Ušas. Vcelku se jednalo ovšem o literaturu náboženskou, ale úzce spojenou s každodenním životem a lidovými tradicemi, která často jako by začínala být světskou poezií. Tento rys mnohých védských textů odrážel i specifiku védského náboženství, antropomorfnost mnohých představ. Na bohy bylo pohlíženo jako na bytosti podobné lidem a v hymnech, které se obracely k bohům, vyjadřovali autoři své prožitky a city, vyprávěli o svých radostech a strastech.

Ve védské literatuře, a dokonce již ve *Rg-védě*, můžeme nalézt počátky dramatu, které se zvláště rozvinulo v dalších obdobích. Velmi svérázná jsou tzv. dialogické hymny, které známe z *Rg-vedy*. Smysl těchto hymnů je většinou složitý a často nejasný, ale předpokládáme, že nebyly pouze kultovním oslovením bohů, ale že byly určeny pro divadelní představení. Některé rgvédské legendy využívali autoři v pozdějších dobách k sepsání dramatických děl. Tak velký indický básník Kálidása napsal drama *Vikramórvaší* („Statečná Urvaší“), v němž použil za základ námětu védskou legendu o lásce hrdiny Purúravase k nebeské nymfě Urvaší.

Mnoho literatury je věnováno popisování boje dobra a zla mocných bohů s různými démony. Zvláště silným dojmem působí vyprávění o bitvě deseti králů, kdy silný vládce Sudás se jen s pomocí boha Indry vyhnul porážce a přeplavil se přes rozbouřené vody řeky Parušní. Badatelé právem vidí již ve *Rg-védě* prvopočátky hrdinského eposu, který tvoří charakteristický rys epické literatury. Nejsou z hlediska literární vědy tak zajímavé jako *samhity*, avšak i v nich nalézáme vedle prozaického výkladu rituálu také legendy a vyprávění, např. indickou verzi mýtu o potopě.

Do védské literatury se tradičně zahrnují *védáňgy*, které zachycují novou etapu ve vývoji vědeckých znalostí. Tradice jich vypočítává šest: *šikšá* (fonetika), *vjákarana* (gramatika), *nirukta* (etymologie), *kalpa* (obřadní předpisy), *čhandas* (metrika) a *džjótiša* (astronomie).

Všechny védské texty byly chápány jako *šruti* („slyšené“) na rozdíl od pozdější literatury, která byla považována za *smrti* („zapamatované“).

Počátky vědeckých znalostí

Na základě védských textů si můžeme utvořit představu nejen o vývoji literatury, ale i o rozvoji vědeckých poznatků ve védské době, ovšem doklady o tom jsou dosti fragmentární.

Vykonávání kultu bylo spojeno s určitými astronomickými znalostmi. Indové ve védské době znali nejen Slunce a Měsíc, ale i jiné planety a celá souhvězdí. Kalendář byl přesně určen a propracován. Rok se dělil na dvanáct měsíců, které se skládaly ze třiceti dnů.

Védské texty dochovaly zprávy o rozvoji matematických vědomostí v této vzdálené době. Velmi zajímavé jsou *šulvasútry* (*šulva* původně znamenalo „provaz“), tzn. jakési sbírky pravidel o měření. V těchto textech se hovoří o způsobech vyměřování oltářů, systémech sčítání, o konstrukci různých geometrických obrazců apod.

Na poměrně vysokém stupni bylo lékařství. Znalosti Indů byly rozsáhlé – znali četné nemoci a způsob jejich léčby (pomocí bylin, speciálních mastí, vodních procedur apod.). Podle nejstarších védských textů existovali již v této době profesionální lékaři (*bhišadž*). Na zprávy o lékařství je zvláště bohatá *Atharva-véda*, v níž je mnoho zaklínání proti nemocem a mytologické představy se prolínají s poměrně racionálním pozorováním. Indové védské doby spojovali lidské nemoci s hněvem bohů. Zvláštní hymny byly věnovány božským lékařům Ášvinům, Varunovi a Sómovi, kteří byli považováni za „krále léků“. Velkou roli hrála v této době magie, byly však známy také léčebně použitelné bylinné sekrety. Podle *samhit* lékaři znali nemoci očí, srdce, žaludku, plic a kůže. V textech se připomíná na tři sta pojmenování orgánů lidského těla.

Archeologický materiál a písemné prameny nám dávají představu o některých rysech materiální kultury a také každodenního života starých Indů védské doby.